

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXVI

SERBIAN SPIRITUAL REVIVAL WEEK
XXVI

THE MIDDLE AGES
IN SERBIAN SCIENCE, HISTORY,
LITERATURE
AND ARTS
X

Six Centuries of the Manasija Monastery

SYMPOSIUM
DESPOTOVAC–MANASIJA, AUGUST 21–22, 2018

Editorial Board

*Stanoje Bojanin, PhD (Belgrade, Serbia); Zlata Bojović, PhD,
full member of SASA (Belgrade, Serbia); Pavle Dragičević, PhD
(Banja Luka, Republic of Srpska); Ekaterina Yakushkina, PhD (Moscow,
Russia); Gordana Jovanović, PhD (Belgrade, Serbia); Viktor Savić,
PhD (Belgrade, Serbia); Radoslava Stankova, PhD (Sofia, Bulgaria);
Rada Stijović, PhD (Belgrade, Serbia); Jelica Stojanović, PhD (Nikšić,
Montenegro); Ljiljana Stošić, PhD (Belgrade, Serbia); Wolfgang
Steininger, PhD (Graz, Austria)*

Editor-in-Chief
GORDANA JOVANOVIĆ

DESPOTOVAC
2019

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXVI

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ
НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,
КЊИЖЕВНОСТИ
И УМЕТНОСТИ
X

ШЕСТ ВЕКОВА ОД ЗАВРШЕТКА ГРАДЊЕ МАНАСТИРА МАНАСИЈЕ

НАУЧНИ СКУП
ДЕСПОТОВАЦ–МАНАСИЈА, 21–22. АВГУСТ 2018

Редакција

*др Сјаноје Бојанин (Београд, Србија); др Злајка Бојовић,
редовни члан САНУ (Београд, Србија); др Павле Драгичевић
(Бања Лука, Република Српска); др Јекаћерина Јакушкина
(Москва, Русија); др Гордана Јовановић (Београд, Србија);
др Виктор Савић (Београд, Србија); др Радослава Сјанкова
(Софија, Бугарска); др Рада Сјијовић (Београд, Србија);
др Јелица Сјојановић (Никшић, Црна Гора); др Љиљана
Сјошић (Београд, Србија); др Волфганг Шјајнгер (Грац,
Аустрија)*

Главни уредник
ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

ДЕСПОТОВАЦ

2019

Издавачи

Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац
Институт за српски језик САНУ, Београд

За издаваче

Санела Симић
др Јасна Влајић-Поповић

Рецензенти

др Злата Бојовић, дописни члан САНУ (Београд, Србија)
др Гордана Јовановић (Београд, Србија)
др Рада Стијовић (Београд, Србија)

ISBN 978-86-82379-84-3

САДРЖАЈ

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ, КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

- ГОРДАНА Д. СИМИЋ, СВЕТЛАНА М. ВУКАДИНОВИЋ (Београд):
*Ушемељење и одбрана манастира Ресаве и могуће епиграфске градње
ушврћења*
9
- ГОРДАНА М. ЈОВАНОВИЋ (Београд): *О највишим на фрескама
манастира Ресаве (Манасије). Други део*
21
- ГОРДАНА С. ТОМОВИЋ (Београд): *О законодавној делатности
деспоина Стефана Лазаревића*
31
- ЗЛАТА Д. БОЈОВИЋ (Београд): *Деспоин Стефан Лазаревић
у књижевној и народној традицији*
53
- ЉИЉАНА М. ЈУХАС ГЕОРГИЈЕВСКА (Београд): *Књижевни
садржаји у повељама деспоина Стефана Лазаревића*
61
- БРАНКА С. ИВАНИЋ (Београд): *Представе обедовања и прѣзног
јосућа у Манасији. Први део*
77
- РАДИВОЈ Ђ. РАДИЋ, МАРКО Ј. ШУИЦА (Београд): *Византија
и Србија око 1418. године*
95
- ВИКТОР Д. САВИЋ (Београд): *Промена владарског јојиниса:
кнез и деспоин Стефан Лазаревић*
105
- СТАНОЈЕ С. БОЈАНИН (Београд): *„Љубочасни јазник“:
свејковина манастира Ресаве у Житију Стефана Лазаревића
од Константинина Философа*
123
- ТОМИСЛАВ Ж. ЈОВАНОВИЋ (Београд): *Нови јрејиси
Канџакузинове Молитве Богородици*
145
- БРАНИСЛАВ Ј. ЦВЕТКОВИЋ (Јагодина–Београд): *Владарски
јорјреји у Рамаћи*
179

МИЛОШ Б. ИВАНОВИЋ (Београд): *Стефан Лазаревић у културним
списима о кнезу Лазару*
213

БОРИС Ж. БАБИЋ (Бања Лука): *Солун у Животу деспота Стефана
Лазаревића од Константина Филозофа*
225

АНЂЕЛА Ђ. ГАВРИЛОВИЋ (Београд): *О иконографским
специфичностима сцене визија Светог Петра Александријског
у цркви Свете Тројице у Ресави*
237

МИЛИВОЈЕ С. СПАСИЋ (Београд): *Милош Црњански
о Светом Сави*
251

КСЕНИЈА В. МИЛОВАНОВИЋ (Београд): *Прејиси дела о Светом
кнезу Лазару у рукописној збирци манастира Хиландара*
267

ПРИЛОГ

СИЛВАНА Н. ЦАКИЋ (Деспотовац): *Библиотека манастира
Манасије*
277

Трибина „ДВА ВЕКА ОД ПРВОГ ИЗДАЊА ВУКОВОГ СРПСКОГ
РЈЕЧНИКА“, 22. АВГУСТ 2018. ГОДИНЕ

РАДА Р. СТИЈОВИЋ (Београд): *Вуков Рјечник – двеста година
од објављивања (1818–2018)*
283

НАТАША С. ВУЛОВИЋ (Београд): *Изложба „Српска лексикографија
од Вука до данас“*
291

МАРИНА Љ. СПАСОЈЕВИЋ (Београд): *Ресави и прво
издање Српског рјечника Вука Стефановића Караџића*
303

ХРОНИКА

САНЕЛА Р. СИМИЋ (Деспотовац): *Хроника XXVI Дана српског
духовног преображења. Дани у славу десетог*
315

Виктор Д. Савић*
(Филолошки факултет Универзитета у Београду
Институт за српски језик САНУ, Београд)**

УДК: 930.2:003.074(=163.41)''14''
321.17:929 Стефан Лазаревић

ПРОМЕНА ВЛАДАРСКОГА ПОТПИСА: КНЕЗ И ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ

У прилогу се сагледавају палеографске одлике потписа Стефана Лазаревића у два његова владарским фазама, као кнеза и као деспота. Узимају се у обзир непосредни и шири контекст, традиције и рад државне канцеларије Немањића и кнеза Лазара. Препознаје се промена која доводи до индивидуализације деспотова потписа у начелном смислу речи (то не подразумева фиксирање готових решења), промена која је препозната и од савременика (на пример, Руско Христифоровић у својим копијама докумената писаним уједначеним, заправо властитим писарским дуктусом, којим се неутралишу разлике из предлога, верно прецртава карактеристичне деспотове потписе).

Кључне речи: владарски потпис, Стефан Лазаревић, деспот, палеографија.

Владарски потпис и други елементи средњовековнога документа, као што је познато, рано су у нашој средини детаљно обрађени захваљујући читавој серији од 28 радова професора Станоја Станојевића (1874–1937), објављиваних у Гласу Српске краљевске академије.¹ У последњих петнаест година снажно је обновљено интересовање за непосредну обраду средњовековних докумената у српској науци. Наш приступ, међутим, није дипломатичко-историографски, него је из другог угла, поглавито с аспекта палеографије, али и филологије.

Будући да је Стефан Лазаревић врло млад наследио свога оца, као дечак од дванаест година (1377/1389), он није могао сам владати,

* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Обрада сѣарог срѣског ѣсаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика срѣске редакције* (бр. 178030), који финансира Министарство, просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Ст. Станојевић, *Сѣудије о срѣској диѣломатици*, Глас СКА 90–169, Београд, 1912–1935.

па је државне послове преузела кнегиња Милица, родом из старије гране Немањића.² Дуго уз снажно присуство Турака, осим Милице – будуће монахиње Јевђеније (око 1393, као схимонахиња Јефросинија † 1405), у вођењу државних послова учествоваће с временом све више и Стефанов млађи брат Вук, до погоршања односа и разлаза међу браћом (1402), затим мирења (1404), иза којег ће уследити сукоби (1408–1409, 1410) и Вуково страдање од Турака (1410).³ У суштини, више од једне деценије Стефанова државна канцеларија продужава начин рада Лазареве канцеларије. Благодареди систематизацији и подробним истраживачким прилозима професора Александра Младеновића (1930–2010), који је сабрао, скупа с илустрацијама, и у две књиге представио све повеље и писма кнеза Лазара и деспота Стефана,⁴ данас је лако анализирати било који од ова два корпуса или их међусобно поредити.⁵

Постоји континуитет у обликовању владарскога потписа са садржинске и формалне стране, од оца до сина. Присутне су, наравно, и разлике већ у самим формулама, па чак и на плану палеографије; прво је изазвано измењеним односима у држави, у ширем смислу и у српском друштву; друго је изазвано протоком времена и природним развојем калиграфије. Треба такође имати на уму да је у канцеларијама радило више људи – природно – с мањим или већим разликама у дуктусу.

С палеографске тачке гледишта, Лазарев потпис пажљиво је обликован, тако да неки примери својом једноставношћу и чистотом потеза, с минималним калиграфским украсом, представљају узор графичке елеганције.

Пр. 1. Лазарева повеља манастиру Хиландару из 1379–1380. године (АХС 66), владарски потпис

² *Историја српског народа*, II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537), Београд, 1994², 47.

³ *Исто*, 61–62, 68, 75, 79–82, 83, 109–116, 131.

⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Тексти. Коментари. Снимци*, Београд, 2003; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Тексти. Коментари. Снимци*, Београд, 2007.

⁵ У своје раду служимо се овим материјалом, па се даље у излагању нећемо посебно освртати на његово порекло или на место налажења појединих повеља, осим у случају потребе. За хиландарске исправе, пошто их је више у збирци, наводимо и број АХС.

Слова су крупна, без нагомилавања лигатура и скраћенога писања, у оквирима који не би драстично надмашивали ни устаљена решења из основнога текста. Главна црта коју препознајемо у свечаним Лазаревим потписима јесте отворена и слободним крајем пажљиво извијена петља (то је код слова Ћ, Ќ, Њ, Ћ), односно главица код слова Р (пр. 1). То је црта која се може пратити у српској владарској канцеларији од првих деценија XIV века.⁶ Посебно је упечатљив пример из хиландарске хрисовуље бр. 139/141, коју је преписао писар *Свѣйосѣфанске хрисовуље*, нешто пре те чувене исправе, 1313–1315/1316. године⁷ (на истом свитку је прво Милутинов документ, а потом потврда архиепископа Саве III) (пр. 2). У препису бр. 138/140, млађем за неколико деценија (1334–1336),⁸ ти потези се задржавају и надограђују новим (пр. 3). Исти манир видимо у Душанову потпису на повељи Дубровчанима из 1334. године,⁹ односно повељи Дубровчанима из 1349. године,¹⁰ или, на пример, у повељи Иванку Пробиштитовићу из 1350. године (АХС 35),¹¹ односно у повељи серском митрополиту Јакову из 1353. године (Пантелејмон, бр. 50).¹² Од времена кнеза Лазара, међутим, таласаста линија је дискретнија и одмеренија него раније: писари су пронашли меру, пошто се ради о већ маркираном средству. Избегава се цртање серифа, потез се завршава танком линијом, али на завоју може добити каденцу пуном линијом, која би имала изглед тачке. Општи је утисак да је потез тањи и мекши, мање цртан, а више исписиван, вероватно захваљујући богатом брзописном искуству писара, стицаном дуго година у канцеларији. Много је лежернији приступ једнога писара из овога времена, рецимо, него писара с краја Милутинове владавине (†1321), да не залазимо дубље у XIII век. Баш због тога дешава се и један недостатак: писар се не држи

⁶ Већ од Милутинове *Врхлайске ѿвеле* из 1302. године; за факсимил в. Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд, 2017, т. 30, бр. 25.1.

⁷ В. Савић, *Писар хиландарске ѿвеле број 139/141 и Свѣйосѣфанске хрисовуље. Палеографско-филолошко размајрање*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXXIII, Београд, 2017, 131–142; уп. А. А. Турилов, *Исследования по славянскому и сербскому средневековью*, Београд, 2014, 77, 92.

⁸ За водене знаке и датовање в. Д. И. Синдик, *Српска средњовековна акција у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10, Београд, 1998, 116.

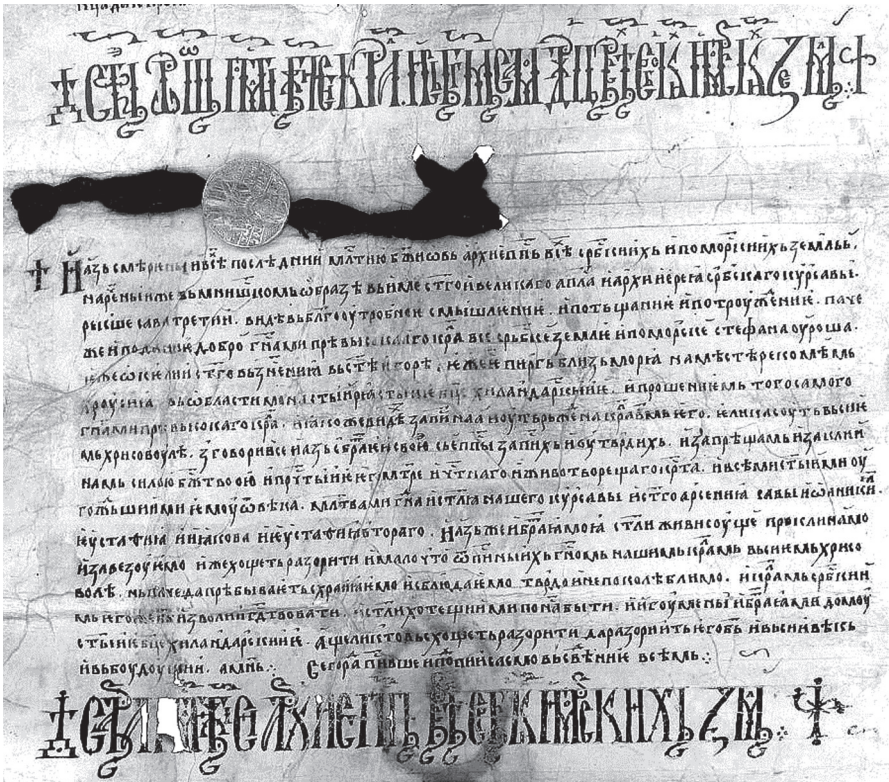
⁹ За факсимил в. Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара*, т. 49, бр. 54.

¹⁰ За факсимил в. *истио*, т. 63–64, бр. 74.1.

¹¹ За факсимил в. Л. Славева, В. Мошин, *Српски грамоѿи од Душаново време*, Прилеп, 1988, 140.

¹² За факсимил в. *истио*, 78.

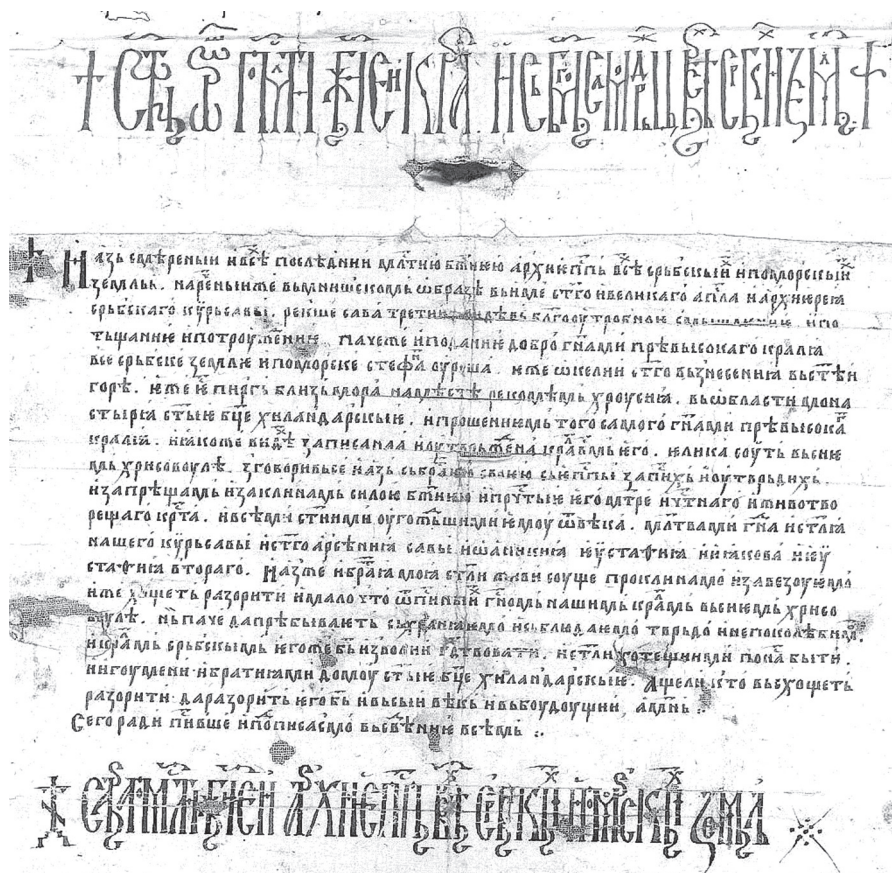
строга, савршено правога дволинијскога система и слова се због благога нагиба, углавном удесно, нижу у издуженим модулима не сасвим правилнога облика (пр. 1).

Пр. 2. Милутинова повеља манастиру Хиландару из 1313–1315/1316. године (АХС 139/141), владарски и архиепископски потпис

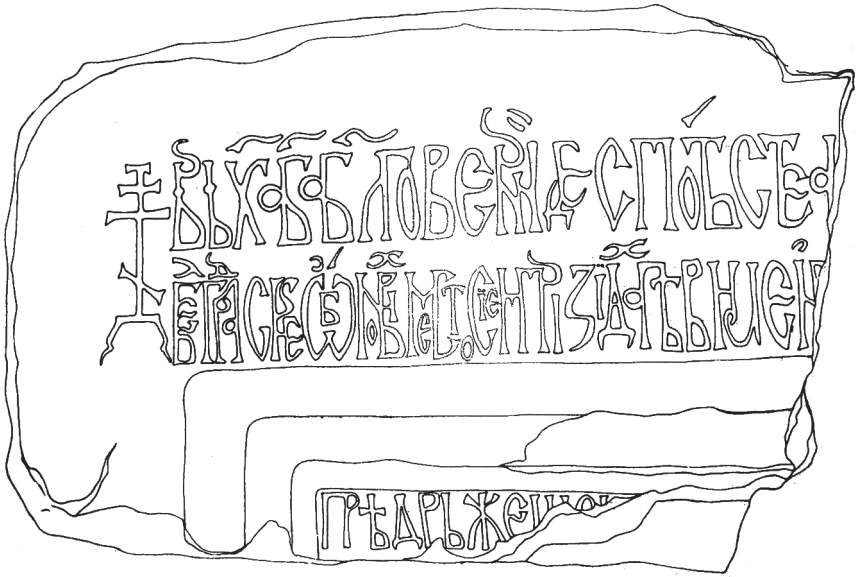
Писари из Лазарева канцеларије стасали су у владарској канцеларији Немањића, у којој је, опет, истовремено радило више писара, с разликама у писарском сензибилитету, па и стилу. Да је један од образаца овде приказан наставио да траје у време Стефана Лазаревића, видимо по познатом ктиторском натпису на мермерном надвратнику Београдске [митрополије], исклесаном у периоду између 1403/1404. и 1415. године (пр. 4).¹³ Између старијега и млађега примера видимо усавршавање и даљи развој.

¹³ Натпис је пронађен у Доњем граду Београдске тврђаве крајем 1967. године, али није читав, тако да се само претпоставља да се односи на Стефанову обнову црквенога седишта Београдске митрополије, без могућности прецизнога датовања, в.

Пр. 3. Милутинова повеља манастиру Хиландару у препису из 1334–1336. године (АХС 138/140), владарски и архиепископски потпис

Б. Вујовић, *Најниш десјоша Сїефана Лазаревића*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 4, Нови Сад, 1968, 173–189; М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду. Историјско-археолошко истраживање у Доњем граду Београдске њвршаве*, Београд, 2004, 13. Новији аутори углавном избегавају да се изјасне о прецизнијем времену обнове ове цркве, но то је свакако било у времену док је у Београду столовао српски митрополит (1404–1427); у ширем смислу то је и време градитељских подухвата деспота Стефана у Београду, в. М. Поповић, *Београдска њвршава*, Београд, 2006², 86, 93. Г. Томовић, *Морфологија ћириличких најниша на Балкану*, Београд, 1974, 96, бр. 89, настанак овога натписа смешта у период 1403–1415. године (последња је година „када се већ помиње београдски митрополит Исидор“, према Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967, 92, 369, нап. 48). У томе она иде за Б. Вујовићем, који претпоставља да је натпис настао у првој деценији деспотова боравка у Београду, *Најниш десјоша Сїефана Лазаревића*, 182.

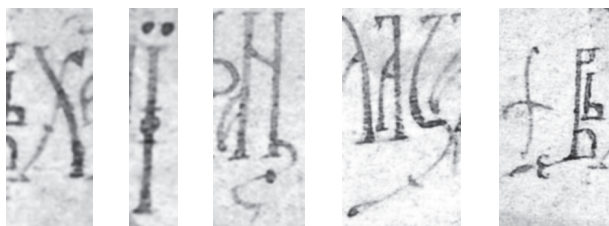
Пр. 4. Натпис деспота Стефана на остацима [митрополијске] цркве у Београду, недуго после 1403/1404. године¹⁴

У насловном уставу Лазаревих потписа повремено и дискретније се јављају и украсне тачке или цртице на неким деловима слова, пречкама (н), крацима (х), стубу (ї), репу (z) и отвореној петљи (ѡ). Раније је то била украсна цртица или чворасто задебљање (пр. 5, 6), а у време Стефана Лазаревића, у зависности од писара, једно или друго, функционално блиско пупољцима испод стубова (понекад у деспотским исправама) или другим флоралним додацима у подножју стуба (пр. 7) (на пример, код в још у Лазаревој повељи – пр. 6) или на угибном углу, односно средњој црти у омеги (ω), затим унутрашњим страницама ђ, односно на језичку € и сл. (пр. 8).

Пр. 5. Исечци из Лазареве повеље манастиру Хиландару из 1379–1380. године (АХС 66)

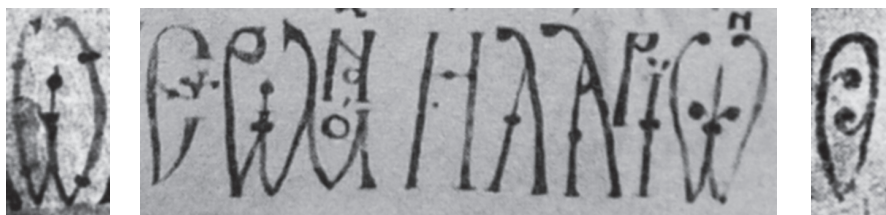
¹⁴ Б. Вујовић, *Највише десјојиа Сѣефана Лазаревѣића*, 178.

Пр. 6. Исечци из Лазареве повеље манастиру Хиландару из 1387. године (АХС 69)

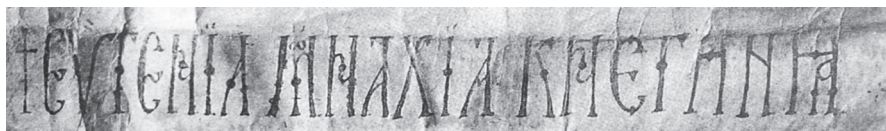

Пр. 7. Исечак из Стефанове повеље манастиру Милешеви из 1413. године

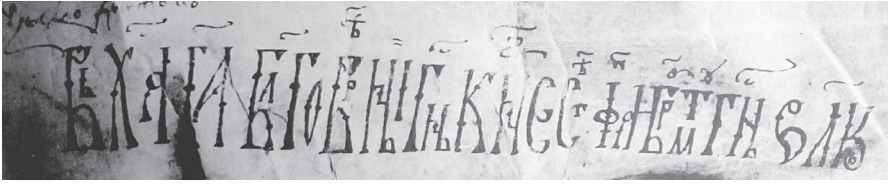

Пр. 8. Исечци из Стефанове повеље монахињи Јевпраксији из 1404/1405, Стефанове повеље Великој Лаври из 1407, Акта игумана Илариона о адрфатима из 1402–1422. године

Улога ових украса добија на значају како се приближавамо крају XIV века.

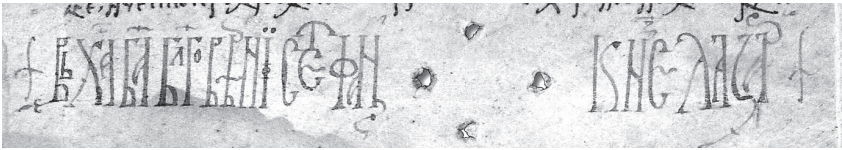

Пр. 9. Повеља монахиње Јевђеније Великој Лаври из 1398. године, монашки потпис

Пр. 10. Повеља монахиње Јевђеније са синовима пиргу Светог Василија из 1394–1402. године, владарски потпис двојице Лазаревића

Представљени споменици су, у дипломатичком смислу, изворни, што нам може помоћи у датовању других споменика чији статус на први поглед није упитан. На пример, за повељу краља Стефана Дечанскога издату 1327. године (АХС 9), за коју је Душан И. Синдик у каталогу хиландарске збирке уз упитник оставио могућност да је оригинал,¹⁵ захваљујући анализи Анатолија А. Турилова, знамо да је каснији препис. Палеографским путем је утврђено да се ради о копији с краја XIV или из прве половине XV века. Истој руци припада и свечани киноварни потпис,¹⁶ морфолошки без сумње подмлађен, тј. прилагођен укусу калиграфа из тога периода. Типолошки, уједно и хронолошки посматрано, овај потпис (пр. 12) стоји између Лазарева потписа из 1387. године (АХС 69) (пр. 11) и Стефанова натписа на Београдској митрополији, с горњом границом у 1415. години (пр. 4), при чему та граница није оштро повучена (в. нап. 20).

Пр. 11. Лазарева повеља манастиру Хиландару из 1387. године (АХС 69), владарски потпис

Пр. 12. Повеља краља Стефана Дечанског манастиру Хиландару из 1327. године у млађем препису (АХС 9), владарски потпис

¹⁵ Д. И. Синдик, *Српска средњовековна акција*, 24.

¹⁶ А. А. Турилов, *Замешки о сербских грамотах XIV–XV вв., написанных книжным ильсьмом: проблемы ильсцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)*, Стари српски архив 9, Београд, 2010, 211–212.

Структурно гледано, овде (пр. 12) видимо још један елемент из деспотова¹⁷ времена, о којем ће бити речи у наставку (у нашој терминологији, „писање у блоку“), који овде није убедљиво, вешто примењен. Писар који наставља главну линију из Лазареве канцеларије делимично га усваја, будући да му је он сувремен и, што је још важније, доминантан је у деспотовој канцеларији, али је јасно да није он изумео тај калиграфски принцип.

Поставља се питање зашто онда други један писар који наставља исту традицију добија задатак да уобличи графичко решење натписа у Београдској [митрополији] (пр. 4). Није то само прибележити деспотове речи или саставити текст,¹⁸ него, пре свега, визуелно обликовати поруку, коју је требало да исклеше неки врло вешт мајстор (присутни су надредни знаци, лигатуре и слова различитога формата). Он је, наиме, имао изузетан углед у просвећеној деспотовој околини као писар с великим искуством у писању свечаних текстова.¹⁹ Наравно, начела примењена у устаљеном потпису не важе и у слободном тексту који је неопходно распоредити у различите редове. Наслеђени образац овде није схваћен као „превазиђен“, само ће се у другачијим околностима (о чему в. ниже) развити нова решења. Званично нови владарски потпис сузиће простор за испољавање старога, за Стефана недовољно препознатљива писаног манира, али га у стварности неће истиснути, без обзира на његову ограничену потврђеност у сачуваној грађи.²⁰

Потпис Стефана Лазаревића – када узмемо све примере у обзир – реализује се у два вида. Међу њима стоји оштра хронолошка и стварна граница, позно лето 1402. године, када Стефан, после Ангорске битке, задобија деспотско достојанство од заступника цара Манујла

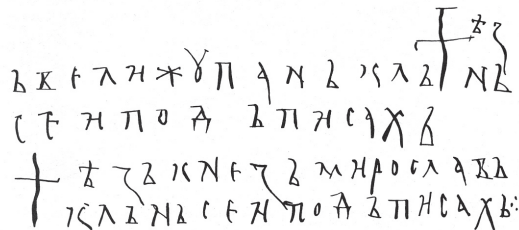
¹⁷ Стефанова деспотска титула везивала се у нашим изворима (за разлику од иностраних) за владарево име, не за државну територију (то је исто важило и за Ђурђа, па и Лазара Бранковића, Б. Ферјанчић, *Деспо̀тии у Византији и јужнословенским земљама*, Београд, 1960, 186–187, 191, 193), те је њено прерастање у властиту именицу (у одсуству владарева имена) природно. Под „деспотом“ се аутоматски подразумевао Стефан Лазаревић, што доказују бројне серије новца на којима нема његова крштенога имена, него само стоји деспот, обликовано у монограм, као у ранијој епоси владарско име стефань.

¹⁸ Врло је могуће да је деспот аутор јер је натпис писан у првом лицу једине, уз присуство видљивих екавизама (Б. Вујовић, *Най̑иис деспо̀тиа С̑ефана Лазаревића*, 184), насупрот књижевној правописној норми.

¹⁹ Б. Вујовић, *Най̑иис деспо̀тиа С̑ефана Лазаревића*, 182–184, на основу палеографских одлика натписа, закључује да „цртач слова мора да је имао доста искуства у раду на рукописима“ и да је уједно „био наклоњен изразито лепом обликовању“.

²⁰ О његову трајању сведоче неке емисије новца деспота Ђурђа Бранковића, на аверсу: г̑ѡ̑г̑ (отворена и извијена петља њ), *Каталог збирке ср̑ског средњовековног новца Сергија Димитријевића*, Београд, 2002, вр. 293, 308.

II Палеолога у Цариграду, савладара Јована VII Палеолога.²¹ Док је у достојанству кнеза, његов потпис је скроман, конвенционалан, с графичке тачке гледишта линеаран и ни по чему посебан. Такви су код нас били потписи монаха, на пример игумана, или Стефанове мајке када постане монахиња, али не и потписи високе јерархије, на пример патријарха. Ипак, једноставност насловнога устава без курзивно-лигатурних елемената овим потписима даје мирноћу и монументалност. Најстарији наши владарски потписи, у генерацији Стефана Немање и његове браће (за старије не знамо), полазили су од крста и линеарно су слагани (можда постоји остатак укрштене форме). Добро познат пример представљају Немањин и Мирослављев потпис које је извео Немањин писар на једном латински писаном документу 1186. године.

Пр. 13. Немањин и Мирослављев потпис из 1186. године²²

Други образац су представљали потписи са сегментима расподељеним око крака крста – укрштена форма (писање је ред за редом, без обзира на графичку раздробљеност симболом крста). Још се неко време задржавала реч крѣсть, па се и она изгубила као последњи траг оваквога потписивања.

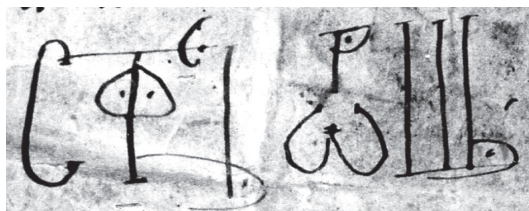
Пр. 14. Крст кнеза Мирослава из 1190. и Симеонов крст из 1198. године²³

²¹ *Историја српског народа*, II, 65–66. Цар Манојло II потврдиће Стефану деспотску титулу 1410. године, *истио*, 83.

²² П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки ћирилози*, Београд, 1971, 249, сл. 20.

²³ *Истѡ*, 251, сл. 23 и цртеж Димитрија Аврамовића. Уп. на каснијем новцу, на пример, деспот ѡлан влѣка шнѡ: (средином XIV века), *Каталог збирке српског средњовековног новца*, вр. 93.

Потом су се потпуно усталили линеарни модели, у почетку без лигатура, с местимичним, то значи слободним скраћивањем по вертикалној оси – преко титле и надметнутих слова, да би у току XIII века започело скраћивање по обема осама, стварањем сложених фигура лигатурним везом.²⁴ Тако су скраћиване или увезиване поједине речи, нарочито владарска имена (из тежње ка стварању монограма), а потом и остатак формуле из потписа.

Пр. 15. Стефан, Урош²⁵

Напредо с потписима на листинама, који су пролазили динамичну еволуцију,²⁶ потписи су се повремено јављали и на документи-ма писаним у књижној форми (код нас је сачувано неколико повеља у форми књиге), где се јављао још један релевантан фактор: велики формат с проређенијим текстом, који је изискивао крупне, цртане потписе, накнадно попуњаване мастилом. Врло упечатљив је раскошни потпис краља Милутина на *Свѣтосѣфанској хрисовуљи* из 1318. године.²⁷ Потпис кнеза Стефана на повељи монахиње Јевђеније манастиру Дечанима изведен је монументалним насловним уставом, уз рационално, непренаглашено присуство везаног стила – вѣза (пр. 16), што се може тумачити и општим положајем младога кнеза. Уопште, обликовање владарских потписа на дну докумената, без обзира на форму, крупнијим уставом,²⁸ блиско је заглављима у књигама, као и

²⁴ О „вѣзу“ в. А. И. Соболевскій, *Славяно-русская палеография*, С.-Петербургъ, 1908², 73–74; Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Москва, 1979², 239–242; Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, Москва, 1956, 257–260. Доста опширније, с бројнијим примерима, В. Н. Щепкин, *Русская палеография*, Москва, 1967, 40–55.

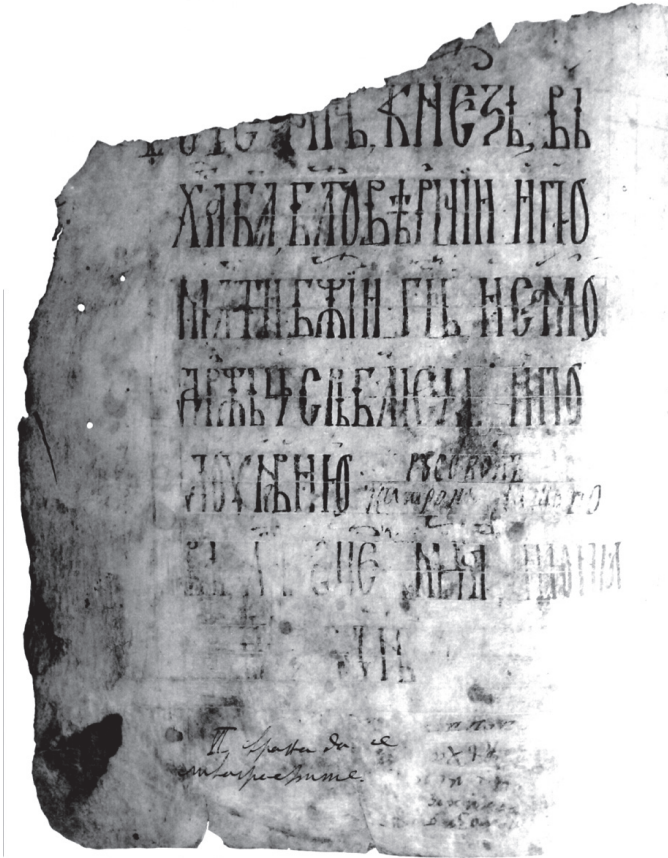
²⁵ Привилегија краља Стефана Уроша II Дубровчанима (после 1282), *Поглед у нашу прошлост. Документи и приморских архива од X–XIX века. Дубровник, Задар, Коџор*, Београд, 1957, т. XI.

²⁶ О њихову специфичном развоју в. *исто*, 99–100.

²⁷ *Повеља краља Милутина манасишу Бањска – Свѣтосѣфанска хрисовуља*, I, прир. Ђ. Трифуновић, Београд, 2011, 176.

²⁸ Уп. П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 47, 84, 99. Писмо Морачког натписа (1252), по речима П. Ђорђевића, „најбоље показује колика је непосредна веза између писма у владарским потписима и у натписима“, због подударности краљева монограма с потписом у повељи Уроша I Дубровнику (1254), *Историја српске ћирилице*, 99.

натписима на фрескама (и другим тврдим материјалима), које такође карактерише насловни, односно натписни устав, са снажном тежњом ка кондензацији повезаној с естетизацијом графичке слике.

Пр. 16. Повеља монахиње Јевђеније манастиру Дечанима из 1397–1402. године, Стефанов владарски потпис

После 1402. године Стефанов потпис суштински се мења.²⁹ Ипак, постојаће и даље ретки изузеци у којима се задржава стари линеарни поредак, али је чињеница да потпис за кратко време добија устаљену форму, која ће се доследно репродуковати четврт столећа, до деспото-

²⁹ То је у складу с крупним, типолошким променама владарских симбола, испољаваним у зрелој српској средњовековној држави, колико нам је познато, најмање три пута, 1217, 1346. и 1402. године, С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XIV века*, Београд, 1994, 163.

ве смрти, 1427. године. С једне стране, промењена је формула, текст: † Бъ Христа Бога благовѣрнын + кнезь + Стефанъ (господинъ Бъсе Сръпские и Подоунавские земле), у следећу формулу: † Милостію Божією + господинъ + Сръблемъ (или сл.) + деспотъ + Стефанъ. Неко из деспотове канцеларије, креативно, и целовито решава питање садржаја и реализације деспотова владарскога потписа – индивидуализује га. За владаре, нарочито у систему монархије, битно је питање владарске репрезентације, а то нису само – уобичајени симболи највише власти, ратничка обележја и свечана одећа (тзв. инсигније).³⁰

У деспотовој канцеларији напушта се класичан линеарни поредак тока мисли, који одражава синтагматску сегментацију, односно смену гласовних јединица (данас бисмо рекли „фонема“) у језичком ланцу и прелази се на рашчлањавање речи (логографски поступак) – велики су размаци између сваке речи појединачно, што је новина тога времена,³¹ а затим, речи се примарно разлажу у вертикалним блоковима (по вертикалној оси, наизменично по вертикалној и хоризонталној оси, циркуларно),³² по слоговима, онако како их писар осећа (пр. 17; уп. пр.

³⁰ Подробније о овој теми в. *исѣо*. О видљивим знацима деспотскога достојанства, али и о односу деспота Стефана према традиционалним српским владарским инсигнијама (најочљивија је иновација у високој затвореној круни), в. *исѣо*, 134–135. Уп. Б. Ферјанчић, *Десјоѣи у Визанѣији*, 21–23 (према Псеудо-Кодинову опису), за њим и А. Веселиновић, *Држава срѣпских десјоѣа*, Београд, 2006², 30–31.

³¹ Раздвајање размацима (тј. „белинама“) у реду било је присутно и пре у нехајно писаним документима, углавном из жеље да се премости, односно покрије сувишан простор за писање (при томе, није увек на располагању била цела ширина текстуалнога блока). Видимо то, на пример, у писму краља Уроша Дубровчанима око 1265. године, Н. Порчић, *Документи срѣпских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд, 2017, т. 24, бр. 15, повељи краља Драгутина Дубровчанима из 1276–1282. године, *исѣо*, т. 26, бр. 18, повељи краља Милутина Дубровнику из 1289–1291. године, *исѣо*, т. 28, бр. 23. Нешто касније исту појаву пратимо и у документима писаним уредним канцеларијским брзописом, на пример, у писму краља Милутина Дубровчанима из 1313. године, *исѣо*, т. 33, бр. 30, писму краља Стефана Дечанског Дубровчанима из 1326. године, *исѣо*, т. 40, бр. 46.1, повељи цара Уроша Дубровчанима из 1360. године, *исѣо*, т. 82, бр. 88, заклетви цара Уроша Дубровчанима из 1362. године, *исѣо*, т. 83, бр. 89. Да је реч, у начелу, о доста произвољној графичкој подели, сведочи повеља цара Уроша Дубровчанима из 1362. године (подела на речи, акценатске целине и нешто шире, конструкцијски условљене спојеве речи), *исѣо*, т. 84, бр. 90. У деспотово време то је, свакако, обележје епохе. Уп., на пример, повељу Стефана Остоје Дубровчанима из 1409. године, П. Ђорђевић, *Историја срѣпске ћирилице*, 400, сл. 202.

³² Сам принцип уметања, тачније, „упакивања“ умањених слова у издужене замишљене модуле „великих“, тачније, „високих слова“ без лигатурног везивања по обема осама постојао је одраније, али сада је доведен до краја. То важи и за нешто скорију појаву слободнога вишеструкога надзиђивања по вертикалној оси, која се зачела у канцеларијској пракси Немањића, чим јој доказе имамо у босанско-српским

7). Овај силабички поступак, који подразумева графичко потчињавање бираним крупним словима,³³ добро се види у парцелисању речи, на пример *Зе-Мљи, Де-Сїої, Сїе-фан*; он, међутим, не доводи до трајног фиксирања појединих решења, него је графичка варијабилност и даље присутна.

Пр. 17. Стефанова повеља Великој Лаври из 1427. године, владарски потпис

На први поглед овај поступак подсећа на организовање легенди на средњовековном новцу и печатима, па би се могло помислити да је одатле преузет. Два су основна вида распоређивања текста на ограничену простору ових металних предмета, односно њихових матрица, и иначе малих димензија: у прстену (кружно), у пољу – слободно или око фигуре (у редовима). По правилу, легенде у пољу нису изложене на исти начин, него се текст нијжѣ како пада (то доказују честа огрешења о тзв. закон отворенога слога баш у неким новчаним емисијама деспота Стефана,³⁴ ортографски прежитак најстаријих старословенских језичких конвенција).³⁵ Стога, само грубу сличност видимо с легендама у пољу неких печата из времена цара Душана и цара Уроша: посреди је спонтано низање слова с обе стране седеће владарске фигуре

повељама последње четвртине XIV века, на пример, $\text{H-Г}^{\text{H}}\text{O}_k$ у повељи Стефана Дабише Дубровнику из 1392. године, в. П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 396, сл. 198, односно $\text{Г}^{\text{H}}\text{Д}^{\text{H}}$ у повељи Стефана Дабише Вукмиру Семковићу из 1395. године, *истио*, 397, сл. 199.

³³ Уп. Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, 257 (2).

³⁴ В. Деспотъ, Стефанъ, Стефанъ, Деспота, Деспотъ, В. Радић, *Новац Српске деспотовине. Сїудија из српске нумизмаишке са каталогом новца*, одбраћена докторска дисертација, Београд, 2016, бр. 39–45 (т. II), 55, 58, 63, 64 (т. III). Уп. Лазаръ, С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Крушевац, 1971, сл. 1, 3.

³⁵ Мада постоје неки старословенски споменици који не пазе на ову законитост, њено одсуство, као небазирање на фонетску вредност текста, суштински се не слаже са силабичком поделом присутном у типичну деспотову потпису.

које подсећа на двостубачно слагање,³⁶ исто видимо и на новцу.³⁷ На неким печатима легенда јесте изложена вертикално, око централних фигура, али без нарочитога смисла и врло често с крупним грешкама у граfiјско-ортографском систему (нека слова су деформисана, дата инверзно или погрешним редоследом),³⁸ што је у вези с пореклом печаторезаца. Деспотови печати обично у средини имају хералдички знак Лазаревића с легендом у двоструком прстену.³⁹ Сачуваног средњовековног новца знатно је више од печата, али и у његову ковању примењена је иста пракса.⁴⁰ Неколико изузетака из времена деспотовине потврђују правило: готови шаблони из постојећих свечаних потписа искоришћени су за израду новца – само за владарев монограм⁴¹ – тако да у новцу, али ни у печатима, не треба видети извор тој појави.

Дубровачки српски канцелар Руско Христифоровић (1392–1431)⁴² верно прецртава деспотове потписе, чак и такве појединости какве су украсне црте.

³⁶ Печати на повељама од 20. септембра 1350. и 29. септембра 1360. године, с аверса: † ω||хт|εво||гепр|вокер|ница| рстфа||невсе|змл||нрпс, А. Ивић, *Сѣтари срѣски ѡечаѣи и грбови. Прилог срѣској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад, 1910, бр. 15–16, 18–19. Такође Д. Синдик, *Срѣски средњовековни ѡечаѣи у манасѣиру Хиландару*, у: Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд, 2000, сл. 17, 25–30, 39.

³⁷ За опкорачење фигуре, а не вертикално слагање в., на пример, кѣе||џь ла||зрѣ, С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, сл. 5. Ипак, постоји и вертикално слагање слова, на пример, ка|ль (sic) || вл|ка|шн, *Каѣалог збирке срѣског средњовековног новца*, вр. 137.

³⁸ В. АХС 4: † ст|нѣ|тфа|нѣ (sic) || пр|ѣво|мз|тѣ|нн|кѣ, АХС 141/143: с|т|ѣ| || с|тѣ|ф|ан (такође и у прстену), итд., Д. И. Синдик, *Срѣски средњовековни ѡечаѣи*, сл. 13–14, 16, 21–22, 31, 33, 35, 37, 53.

³⁹ В. А. Младеновић, *Повеље и ѡисма десѣѡѣа Сѣефана*, 117, сл. I/28, 270, сл. III/1, 278, сл. III/3, 289, сл. III/6, 368, сл. VII.

⁴⁰ За солидне прегледе в. С. Димитријевић, *Средњовековни срѣски новац*, Београд, 1997; *Каѣалог збирке срѣског средњовековног новца*; С. Димитријевић, *Новац срѣских средњовековних владара*, Београд, 2006; В. Иванишевић, *Новчарсѣво средњовековне Србије*, Београд, 2001.

⁴¹ В. Де^{lc}-|п_ю-|т, с графичким потчињавањем свих слова слову д, В. Радић, *Новац Срѣске десѣѡѣовине*, бр. 49 (т. III); *Каѣалог збирке срѣског средњовековног новца Сергија Димѣиријевића*, Београд, 2002, вр. 267; J. Petrović, *Novac despota Stefana Lazarevića*, *Narodna starina* 4/11, Zagreb, 1925, 332, № 19. Наравно, кратко саопштенога владарева имена с титулом било је и пре, на пример, на новцу цара Душана, поред латинскога +inperatorstefan (sic), још и сѣѣцр, *Каѣалог збирке срѣског средњовековног новца*, вр. 65 /61/.

⁴² О српској канцеларији у Дубровнику в. Ст. Станојевић, *Сѣудије из срѣске диѣломатѣке*, XVIII. *Канцеларије*, Глас СКА CCCLVI, Други разред 79, Београд, 1933, 48–52.

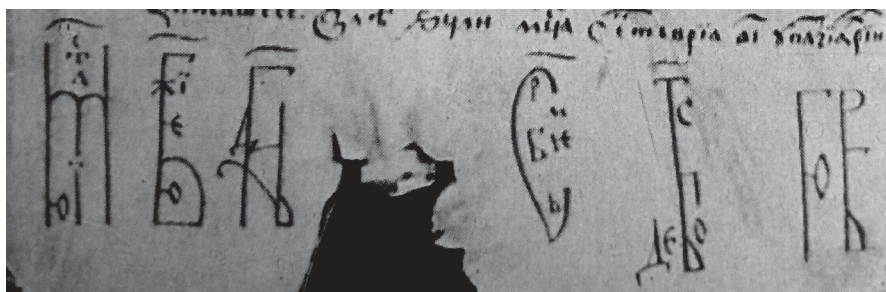
Пр. 18. Деспотови потписи руком Руска Христифоровића

Иако Рускови цртежу показују појединачне лигатурне разлике, оне су мањег домашаја, све су то реализације истог типа потписа. То указује на чињеницу да није увек исти писар потписивао деспота (видимо то, уосталом, и преко деспотових изворних повеља), али су се сви они готово увек држали истог оквирног обрасца. Такође, то доказује да је дубровачки канцелар, као деспотов савременик, имао пуну свест о посебности индивидуализована обрасца који репрезентује овога српског владара. Руско је опонашао изворне потписе, подвлачећи, тиме, аутентичност својих копија.

Промена потписа била је скопчана с укупном променом изгледа деспотова документа. Док је код кнеза Лазара коришћен канцеларијски брзопис, у деспотовим документима враћа се књишко писмо. Користе се или устав стилизован под утицајем канцеларијског брзописа или

типичан устав, разуме се, „устав ресавскога периода“.⁴³ У визуелном смислу речи продужена је хармонија између опште текстуалне слике, симболичке инвокације с иницијалом и симболичке инвокације с владарским потписом и пратећом пунктуацијом.

Деспотов потпис неће нестати с његовом смрћу. Преузеће га у званичној документацији његов сестрић и наследник, Ђурађ Бранковић (1427–1456). С преносом власти, наставиће се рад исте државне канцеларије. Вероватно најпознатији пример Ђурђева документа и потписа представља *Есфигменска повеља*, издата на самом почетку његове владавине (1429).

Пр. 19. Ђурђева Есфигменска повеља из 1429. године, владарски потпис⁴⁴

Потпис Стефана Лазаревића, дакле, с временом није еволуирао у нову форму, природно се развијајући у државној канцеларији. Он је са Стефановим задобијањем деспотскога достојанства – промењен у садржају, и у графичком изразу престилизован. Али, његова индивидуализација била је таква да је он задобио обележја врсте, те је, као „деспотов“ (уп. нап. 17), схваћен и као „потпис српских деспота“, након што би они добијали ову високу титулу, тиме и право да издају документа, тј. српски деспотски потпис.⁴⁵

⁴³ В. Јерковић, *Ћирилица српскословенског периода. Палеографски ириситији проучавању и оишћи увид у њен развој*, у: Предавања из историје језика, Лингвистичке свеске 4, Нови Сад, 2004, 97.

⁴⁴ П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, *Есфигменска повеља десиоша Ђурђа*, Београд–Смедерево, 1989, 44.

⁴⁵ Премда, звање деспота – док је додељивано од византијског цара – увек је давано личности, не владару одређене територије као наследна титула. У Угарској пак титула деспота је схватана другачије, као непосредно зависна од државне територије, управо „владара Србије“. Уп. Б. Ферјанчић, *Десиоши у Византији*, 182, 203–204, 208. А. Веселиновић истиче „да је српска држава постигла ранг деспотовине“, те да је то „постало део државно-правног устројства и идеологије“. Заправо, „титуле деспота Лазаревића и Бранковића су се практично наслеђивале, а формално су сваки пут морале бити додељиване“, А. Веселиновић, *Држава српских десиоша*, 29–30.

Viktor D. Savić

THE CHANGE OF THE RULER'S SIGNATURE:
PRINCE AND DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ

S u m m a r y

The paper discusses the palaeographic features of Stefan Lazarević's signature in the two stages of his reign, a prince (1389–1402) and as a despot (1402–1427). Both the immediate and wider contexts are taken into consideration, as well as the traditions and activities of the Nemanjić's chancery (from Grand Župan Stefan Nemanja and even Prince Miroslav, through Nemanja's descendants, King Milutin, and King and Emperor Dušan), and Stefan's father and predecessor, Prince Lazar. It is possible to observe major differences in the shaping of the ruler's signature, depending on Stefan's title and the adopted status. Soon after the promotion into the rank of despot, a very specific ruler's signature was developed in his chancery; it can be found in his official documents and it would become the emblem of his personality as a ruler. Nevertheless, the signature is not monotonous; it is marked by diversity, while conforming to the overall principle – the logographic partitioning of word parts within a relatively stable formula and what is commonly referred to as “writing the characters within a block”. Even in the copies made by the Serbian Chancery in Dubrovnik, which sought to copy text regularly and neutrally in terms of the graphic and orthographic features, the peculiar calligraphic patterns of the Despot's signature are faithfully copied. At the same time, Stefan's title transformed from an ordinary appellative into a substitute for the ruler's name; as a consequence, the monogram was derived from the word ‘despot’, which was also considered to be a sufficient ruler's mark on some coin emissions under Despot Stefan. Pursuing to reconstruct the formation of the specific calligraphic procedure involved in the construction of the Despot's official signature, which made it representatively individualized, we also use sphragistic and numismatic materials. Although the hypothesis that these materials may have served as the source for the signature's shape may be appealing, they turn out to be of secondary importance. Stefan's signature as a despot, most typically found in documents, was shaped by a chancery scribe familiar with the local calligraphic tradition and apparently experienced in writing on book-size sheets. Stefan's successor, Đurađ Branković (1427–1456), would retain Stefan's attributes as a ruler, including, in general, the distinctive ruler's signature.

Keywords: ruler's signature, Stefan Lazarević, despot, paleography.